

Rimanto Zizo studijos *Ne žydų kilmės Lietuvos piliečių persekiojimas, civilių gyventojų žudynės (1941-1944)* recenzija

Recenzuojamas tyrimas gali būti adekvačiai perskaitytas, suprastas ir įvertintas tik žinant, kam – autoriui ar užsakovui- priklauso darbo pavadinimo formuluotė ir pasirinktas žiūros kampas. Temos plotis ir tyrimo apimtis- tai taip pat svarbūs dalykai, kurie išplaukia arba a) iš sutarties tarp užsakovo ir atlikėjo, arba b) iš mokslinių-metodologinių nuostatų, arba c) yra padiktuota atsitiktinumo. Kadangi recenzentas visų šių aplinkybių nežino, tai stengiasi į tai nekreipti dėmesio, formaliai paliekant visa ko autorystę R.Zizui. Taigi, pačiai komisijai reikės atskirti, kas priklauso užduoties formuluotės kūrėjams ir užsakovams, o kas- recenzuojamo darbo autoriui.

Pirmiausia, kaip dera, norėtusi atpažinti tyrimo užduotį ir tikslus. Darbo pavadinimas yra kiek prieštaringas ir gundantis visai ne akademines insinuacijas. Pirma dvilypio pavadinimo dalis –*ne žydų kilmės Lietuvos piliečių persekiojimas*- verčia matyti šį tekstą, kaip kažkokią ne visai savarankišką dalį didesnio tyrimo, kurio esmė- masinės žydų žudynės Lietuvoje. Kažkoks mokslinis įtarimas atsiranda, perskaičius tokią formuluotę. Kitas dalykas, jei akcentuotume *persekiojimą*, tada darbo užduotis imtų liesti beveik visa nacių okupacinės valdžios ir lietuviškos savivaldos režimo represijų istoriją, t.y. apimtų (ir realiai apima) viską, įskaitant žudynes ir konfiskuotus paršelius).

Antroji pavadinimo dedamoji-*civilinių gyventojų žudynės* -jau nurodo į kitą tyrimų lauką: liečia aukščiausią represyvumo lygį, kuris žymi fizinį žmonių naikinimą. Einant šia kryptimi nedidelės apimties studijoje jau galima ir atskirti bendrosios baudžiamosios okupacinio režimo politikos reikalus nuo betarpiškų žudynių, bet, vėlgi, įtraukiant į problemos akiratį visus: žydus, rusus, lenkus, čigonus ir lietuvius, kurie buvo civiliai Lietuvos gyventojai. Dabartinė pavadinimo formuluotė nepadeda griežtinti tyrimo ribų, atskirti svarbiausius dalykus nuo antraeilių šio darbo užduoties atžvilgiu pasakojimų.

Pats tyrimo tekstas yra mažiau prieštaringas, jo loginė seka yra priimtina, suprantama ir argumentuota. Įvadiniame žodyje autorius išvengia komentarų apie pasirinktą (ir , kaip bandžiau parodyti aukščiau, kontraversišką) temos pavadinimą, nekomentuoja istoriografinio kontekstualumo, kurio kviečiasi *ne žydų kilmės Lietuvos piliečių persekiojimas*, o paprasčiausiai pasako:

Šio tyrimo tikslas- bendrais bruožais apžvelgti Lietuvos piliečių ne žydų žudynių (nuostolių) problemos istoriografiją, nustatyti karo ir nacių okupacijos metais vykdytų represijų aukų kategorijas

ir jų mastus, pateikti apibendrinamuosius duomenis apie aukų skaičių, gyventojų žudynių (nuostolių) priežastis, procedūras, procesus, pateikti svarbiausius žudynių faktus. (p.2)

Iš esmės R.Zizas išpildo pažadus ir skaitytojų lūkesčius. Jo peržiūrėta medžiaga, interpretacijos ir apibendrinimai yra emociškai neutralūs, politiškai korektiški ir akademiškai santūrus. Ikišiolinės šio klausimo istoriografijos žemas lygis ir tendencingumas yra jo kritikos smaigalyje. Jis parodo, kaip ir kodėl sovietmečio lektūros puslapiuose pūtėsi civilių aukų skaičiai, kritiškai įvertino jų patikimumą. Pastebėjo kažkiek lietuvių kančias ir praradimus dėl nacių politikos didinančias išėivijos autorių tendencijas. Kritinis R.Zizo požiūris padeda suprasti ligišiolinių darbų vertę, jų tendencingumo laipsnį ir net išvelgti to priežastis. Tačiau keletas problemos iširtumo charakteristikos bruožų leidžia recenzentui priekabauti.

Pirma: įtraukdamas į *istoriografijos* kategoriją sovietų valdžios Lietuvoje komisijų darbus, R.Zizas nuošalyje palieka daugelį *smulkesnių* ano meto autorių, kurie gal tiesiogiai nelietė nužudytųjų skaičių, bet siekė savaip aprašyti nacių okupaciją šalyje. Griežtesne prasme atskirti akademinis istorikų darbus nuo propagandinės, memuarinės, diletantiškos lektūros yra pravartus dalykas, kuris itin praverčia traumatinių ir dramatiškų mūsų (ir ne tik mūsų) temų atvejais.

Antra: dėl tos priežasties ištyžta ribos tarp to, ką norėtume tokiaime tyrime suprasti kaip tiesioginius šaltinius, o kas priklauso istorikų darbo ar vaizduotės vaisiams. Čia atsiskleidžia metodologinė klampynė, su kuria susiduria ne tik R.Zizas, bet ir visi tie, kurie bando imtis siužetų, apie kuriuos kasdienis žmogus ar liudininkas pasakytų: *Tai buvo taip baisu, kad negalėsiu papasakoti. Bet tai buvo ir taip baisu, jog niekad negalėsiu užmiršti...* Turiu omeny metodologinį tyrimo instrumentarijų, kuris yra naudojamas dramatiškiausiai temai iš epochos, kurioje itin maža tiesioginių įrodymų. Įtikinančių duomenų- lyg nešališkame teisme- II Pasaulinio karo žudynių istorijai tikrai nėra per daug. Kaip ekstrahuojami įrodymai ir skaičiai iš netiesioginių šaltinių- tai jau aukštojo profesinio istorikų meistriškumo klausimas. R.Zizas pasirodo, kaip itin daug archyvuose pasėdėjęs tyrėjas, kuris, tačiau, naudodamas sovietinių partizanų radiogramų tekstus ar vėlesnius raportus nepersistengia pabrėždamas, kad kiekvienos žinutės patikimumas- tai šaltinio kritikos pirminis uždavinys. Sakyčiau, kad būtent įvadinėje dalyje galėjo atsirasti platesni samprotavimai, kaip vertintinas ištisas tokių archyvinių duomenų masyvas, kaip atskiriame, kas jų užuominose įrodoma kitais duomenimis, o kuo reikia tiesiog tikėti, neturint papildomų faktų.

Tačiau vieną dalyką studijos autorius, regis, padaro nuosekliai. Jis neabejotinai argumentuotai parodo, kad dauguma nusistovėjusių, žudynių mastus apibūdinančių skaičių, kuriuos pateikinėjo ir vis dar pateikia lietuvių ir užsienio autoriai, yra labai provizoriniai, daugiau padidinti, negu realūs. Kitaip

tariant, jis padaro labai svarbų istoriko darbą: naudodamas kitų tyrinėjimų medžiaga, lygindamas su prieinamais archyviniais šaltiniais, priartina skaitmeninę 1941-1944 m. represijų Lietuvoje panoramą prie realybei artimesnių dydžių. Gal kiek kontrastuoja darbo išvadose pateikiami skaičiai. Štai aprašinėdamas didesnes baudžiamąsias operacijas (žudynės Švenčionių apylinkėse 1942 m. gegužy), jis abejoja net kai kuriais nacių valdžios autoritetų pateiktais skaičiais (p.37-38), bet išvadose dauguma abejonės nubyra ir pasitenkinama tuo, kas turima. Kai vienais skaičiais iki galo nepasitikima, o kitų, labiau pagrįstų stinga, ko gero tai darosi neišvengiama.

R.Zizas labai nuosekliai išdėstė visą tiesiogiai ir netiesiogiai su civilinių gyventojų represavimu ir žudynėmis susijusių okupantų veiksmų seką. Tyrimo medžiaga išdėstyta švelniai chronologine, bet žymiai labiau išreikšta-problemine tvarka. Pirmųjų nacių-sovietų karo dienų nuostoliai bei sporadiškos keršto akcijos ir nesusipratimai buvo pirmojo skyriaus tikslas.

Įdėmiai autorius pasižiūrėjo į sovietinių aktyvistų žudynes bei represijas, kurios, kaip paaiškėja, neretai buvo palyginti švelnios, o buvusieji komjaunuoliai nebūtinai atguldavo egzekucijų grioviuose. Daugelis dėl vienokių ar kitokių motyvų *atitarnavo* ankstesnio kolaboravimo su sovietais nuodėmes nacių tarnybose. Šių epizodų įtraukimas laikytinas dideliu autoriaus nuopelnu. Jis gundo tolesnėms okupacinio režimo studijoms, kurios gerokai pagyvėtų, įtraukus į būsimus darbus daugiau istorinės antropologijos ir *oral history* įrankių. Kita vertus, greta klausimų, liečiančių sovietinių partizanų ir su jais susijusių civilių aukas, vertėjo specialiai įdėti nacionalinio lietuvių antinacinio pagrindžio iššauktų represijų apimtis.

Du skyriai liečia sovietinio pagrindžio aktyvistų ir jų rėmėjų (arba įtariamųjų) bausmes. Autorius išties gana detaliai aprašinėja šiuos dalykus, kadangi sovietmečio istorikai ir gana gausių memuarų autoriai yra palikę daugiau ar mažiau tikrų refleksijų. Nors šie siužetai nėra apipinti skaičių kalba ir argumentais, tačiau jie labai gerai atskleidžia gyventojų nuotaikas ir nacių politikos vykdytojų elgsenas.

Okupantų priemonės, kurios buvo skirtos įveikti tipiškiausią lietuvių liaudies ir visuomenės rezistencinį bruožą - masinį, atsargų, užsispyrusį vengimą vykdyti valdžios parėdymus taip pat susilaukė gilesnio autoriaus žvilgsnio. Jis pastebėjo, kad šitokia masinė lietuvių pasyvaus spyriojimosi laikysena (neskubant į vokiečių mobilizacijas ar vengiant *atpilti* priklausančias pyliavas) susilaukė palyginti švelnių reakcijų. R.Zizas pateikia skaičius, kurie tikrai neleistų pavadinti lietuvių nuobaudų masinėmis.

Šiame darbe be jokios abejonės įdomiausiai gali įsikomponuoti siužetai apie žydų ir kitų mirties akivaizdoje atsidūrusių civilių Lietuvos gyventojų gelbėtojų represavimą. Prabilti tikslesnių skaičių

kalba apie tai, koks realus pavojus galėjo tykoti pasiryžusius gelbėti žydus Lietuvos žmonių, būtų didelis pasistūmėjimas II Pasaulinio karo tragedijos Lietuvoje istorijos tyrimuose. Tačiau čia autoriui nieko apčiuopiamai naujo nepavyko nuveikti.

Apibendrinant autoriaus atliktą darbą, reikia pripažinti, kad jis yra moksliskai konstruktyvus, jo pasiekti rezultatai leidžia pažvelgti į nacių okupacijos padarytus nusikaltimus ir žalą Lietuvai realisto akimis. Tai yra pozityvus įnašas į šio laikotarpio istoriografiją. Nors tekstas prašyte prašosi redaktoriaus ir stilisto plunksnos, tačiau profesionalios leidybos procese tai yra nesunkiai padaromi darbai. Todėl neabejodamas vertinčiau tekstą teigiamai, tikėdamas, kad jis provokuos tolesnius tyrinėjimus.

E.Aleksandravičius